

КОРЕЛЯЦІЯ *TERTIUM COMPARATIONIS* ІЗ ТИПАМИ МІЖМОВНИХ ВІДНОШЕНЬ У ЦАРИНІ ФРАЗЕОЛОГІЇ

МІЗІН К. І.

*Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського*

Усе актуальнішим стає в сучасному українському мовознавстві такий напрям, як зіставна (контрастивна) лінгвістика. Численні зіставні студії охопили нині всі мовні рівні, домінуючи, все ж таки, на лексико-семантичному й синтаксичному, де найпростіше можна визначити або змоделювати основу інтерлінгвального порівнювання (певний позамовний конструкт), яка традиційно, починаючи з праць піонерів зіставного мовознавства (Р. Ладо, В. Матезіус, В. Скалічка, У. Немзер, Р. Штернеманн, К. Джеймс, Т. Кшешовський, Г. Гельбіх та ін.), називається *tertium comparationis*. Складним завданням для лінгвістів вважається визначення *tertium comparationis* у царині фразеології, яка утворює окремих підрівень мови, не маючи емічного репрезентанта, оскільки формально фразеологічна одиниця (далі – ФО) представляє синтаксичний рівень мови (у ФО роздільнооформлена структура), а змістово – лексико-семантичний (ФО є лексикалізованими одиницями, тобто в мові / мовленні вони замінюють певну лексему). Саме така “двоїстість” ФО і створює певні проблеми щодо ідентифікації *tertium comparationis* при їх контрастивному вивченні. Однак питання обов'язкового визначення *tertium comparationis* у зіставно-фразеологічних розвідках залишається відкритим, оскільки, наприклад, у німецькій лінгвістиці (про англо-американську лінгвістичну традицію мова не йде, бо тут “ідіоми” визначали і досі визначають як “conventional expressions” або “formulaic language” [див., напр. : 11, с. 3]), де також численні студії присвячені контрастивному аналізу ФО, узагалі рідко згадується таке поняття, як *tertium comparationis*.

Зіставне вивчення ФО в таких працях ґрунтується на міжмовних відношеннях у царині фразеології, що є, очевидно, епістемологічно достатньою процедурою для цих досліджень. Тому метою пропонованої розвідки є встановлення кореляції між *tertium comparationis* і типами міжмовних відношень ФО для пошуку оптимальнішого епістемологічного шляху їх контрастивного аналізу у споріднених, віддаленоспоріднених і неспоріднених мовах.

Для досягнення мети цього дослідження необхідно насамперед установити спільні й відмінні моменти в німецькій і пострадянській лінгвістичних традиціях до визначення типів міжмовних відношень ФО. Так, у наших розвідках, присвячених контрастивному аналізу усталених порівнянь (далі – УП), підтримується ідея вітчизняних лінгвістів і перекладознавців, що ідентифікація типів міжмовних відношень ФО вимагає залучення трьох вимірів цих одиниць – семантичного, граматичного та компонентного [6, с. 132–133]: 1) на семантичному рівні встановлюються спільні й відмінні змістові характеристики зіставляваних ФО шляхом розмежування їх сигніфікативно-денотативного значення та суб'єктивно-оцінної, функціонально-стилістичної і емоційно-експресивної конотацій;

2) на структурно-граматичному рівні порівнюються структурні моделі ФО, базою для яких є структурні моделі вільних словосполучень; 3) на компонентному рівні виявляються тотожні, близькі за семантикою або різнорідні компоненти у складі зіставлених ФО. Ураховуючи наявність цих рівнів, виокремлюють такі типи міжмовних відношень: фразеологічні еквіваленти (повні й часткові); фразеологічні аналоги (повні й часткові); безеквівалентні ФО.

Німецькі ж лінгвісти [див., напр.: 12] та німецькомовні науковці, які працюють у царині німецької фразеології [див., напр. : 8], виокремлюють на рівні мови п'ять типів еквівалентності ФО (табл. 1).

Таблиця 1

Типи еквівалентності ФО

Рівень зіставлення Ступінь еквівалентності	Образ	Значення	Структура (форма)
1. Повна еквівалентність	+	+	+
2. Часткова еквівалентність	+	+	-
3. Змістова еквівалентність	-	+	-
4. Псевдоеквівалентність	+	-	+ / -
5. Нульова еквівалентність	-	-	-

Детальніший аналіз зазначених вище підходів до визначення типів міжмовних відношень ФО дає змогу виявити між ними принципову подібність. Так, повна еквівалентність у німецьких дослідників повністю узгоджується з повною еквівалентністю в нашому розумінні: це повний збіг ФО за формою (під формою розуміється синтаксична структура ФО), значенням та функціонуванням. Цілком слушним є розрізнення трьох видів повної еквівалентності за джерелами походження ФО: 1) дослівний переклад з інших мов; 2) спільне джерело (Біблія, художня література тощо); 3) ФО, які ґрунтуються на спільному образі або уявленні [10, с. 91]. Наприклад, УП-біблеїзм *старий як Мафусаїл* можна зустріти в багатьох європейських мовах (пор. англ. *(as) old as Methuselah*; нім. *alt wie Methusalem*; рос. *стар как Мафусаил*).

Це ж стосується і спільної позиції в цих підходах щодо часткової еквівалентності: частково еквівалентними є ФО з неповними збігами на рівні семантики, лексики, синтаксису та прагматики. Такі ФО виявляють відмінності у значенні їх лексем-конституентів, або / чи в структурі (синтаксичній організації), або / чи в синтаксичних функціях, або / чи в конотаціях [9, с. 64]. Наприклад, УП англ. *(as) tall as a steeple*; нім. *lang wie eine Hopfenstange*; укр. *високий як башта*; рос. *высокий как колокольня* мають спільну синтаксичну структуру та спільну семантику ("дуже високий"), але різні образи-еталони.

Подібну ситуацію простежуємо щодо змістових еквівалентів – ФО зі спільним значенням, але різною синтаксичною організацією [8, с. 89], які належать за нашою типологізацією до повних або часткових (залежно від ступеня формальних міжмовних розходжень) фразеологічних аналогів. Наприклад, УП англ. *(as) slow as a molasses in winter*; нім. *wie eine Schnecke*; укр. *жвавий як рак на греблі*; рос. *прыток как черепаха*, передаючи спільне

значення (“дуже повільний, неквапливий”), мають різну синтаксичну організацію та різні образи-еталони.

Дослідники, які дотримуються німецької фразеологічної традиції, виокремлюють ще один випадок еквівалентності – ФО-псевдоеквіваленти (пор. нім. *Scheinequivalenz*) [8, с. 89]. ФО-псевдоеквіваленти мають спільну форму, але різне значення. Певне “ігнорування” цим типом еквівалентності вченими, які представляють пострадянську фразеологічну школу, пов’язане, очевидно, з непоширеністю цього явища. Особливо це стосується віддаленоспоріднених і неспоріднених мов, де складно ідентифікувати ФО-псевдоеквіваленти. Так, серед УП англійської, німецької, української та російської мов ми з певною часткою умовності відшукали лише один приклад псевдоеквівалентності: англ. *as sweet as a sugar* – “1) солодкий на смак; 2) солодкуватий, фальшивий (людина)”; нім. *süß wie Zucker* – “дуже милий; ласкавий; привабливий”; укр. *солодкий як цукор* – “дуже солодкий”; рос. *сладкий как сахар* – “1) дуже солодкий і смачний (їжа); 2) про чию-н. лицемірно солодкувату, нудотно люб’язну й підслесливу поведінку; 3) солодкуватий, нудотний (мова)”.

Стосовно ж нульової еквівалентності (безеквівалентних ФО), погляди представників обох зазначених вище підходів повністю збігаються: про нульову еквівалентність говорять у тому випадку, коли ФО однієї мови не має відповідників в інших порівнюваних мовах. Нульову еквівалентність спричиняють як інтралінгвальні особливості певної мови, так і екстралінгвальні (культурозумовлені). До останніх належать: суспільний стан, історичні події, загальні умови життя, географічне положення, клімат, світ тварин і рослин, різні звички, релігійні традиції, звичаї, менталітет, традиційна для мовної спільноти кінесика тощо. Наведемо приклади безеквівалентних УП: англ. *scream like a banshee*; нім. *platt sein wie ein Groschen*; укр. *викручується як блоха на мотоциклі*; рос. *как ванька-встанька*.

Проблема чіткішого розмежування викладених вище типів міжмовних відношень ФО спонукала нас виокремити дев’ять таких потенційних відношень [5, с. 38–42]. Так, ФО на рівні форми (F) і семантики (S) виявляють відношення тотожності (o), інклюзії (i) або диз’юнкції (d), тобто $\{F_o, F_i, F_d\} - \{S_o, S_i, S_d\}$, що дає змогу визначити відношення $F_o : S_o$; $F_o : S_i$; $F_o : S_d$; $F_i : S_o$; $F_i : S_i$; $F_i : S_d$; $F_d : S_o$; $F_d : S_i$; $F_d : S_d$: 1) $F_o : S_o$ – міжмовна ідентичність (нульовий контраст форми й семантики ФО); 2) $F_o : S_i$ – міжмовна екстенсія / інтенсія (екстенсія – нульовий контраст форми й незначний контраст семантики ФО; інтенсія – різна кількість ознак, відображених у тлумаченні ФО); 3) $F_o : S_d$ – міжмовна омонімія ФО (нульовий контраст форми й різкий контраст семантики); 4) $F_i : S_o$ – міжмовна дистрибуція конститuentів ФО (нерізкий контраст форми й нульовий контраст семантики); 5) $F_i : S_i$ – один із різновидів інклюзивної опозиції (нерізкий контраст форми й семантики ФО); 6) $F_i : S_d$ – міжмовна паронімія ФО (нерізкий контраст форми й різкий контраст семантики); 7) $F_d : S_o$ – міжмовна синонімія (різкий контраст форми й нульовий контраст семантики ФО); 8) $F_d : S_i$ – міжмовна полісемія (різкий формальний і нерізкий семантичний контраст ФО); 9) $F_d : S_d$ – безеквівалентна фразеологія (різкий контраст форми й семантики ФО).

Слід зазначити, що викладені вище два підходи до визначення типів міжмовних відношень ФО опрацьовано в руслі традиційної лінгвістики. Відповідно, у межах цих типів як *tertium comparationis*, тобто як певне позамовне поняття, дедуктивно сформульоване метамовою з метою виявлення способів його вираження у зіставлюваних мовах [4, с. 84], може слугувати сема. Однак для сучасних мовознавчих напрямів одного контрастивного параметра міжмовного порівнювання ФО недостатньо. Так, зіставно-лінгвокультурологічний аналіз ФО, зокрема УП, передбачає і процедуру зіставлення цих одиниць на основі мовного параметра – семи, і їх інтерпретацію як знаків культури, що виводить дослідника за межі мови. Тому відштовхуватися лише від того, як виражаються в УП порівнюваних мов семи ‘великий’, ‘малий’, ‘сильний’, ‘слабкий’ тощо, замало, адже, наприклад, сема ‘сильний’ може маніфестуватися в англійській мові в УП (*as*) *strong as a mule*, у німецькій – *ein Kerl wie ein Baumstamm*, в українській – *слабий як учетверо віршовка*, у російській – *силён как лесник*. Як бачимо, при зіставленні цих УП слід урахувувати і їх форму. Зрозуміло, що форма в УП різних мов буде різна, бо різним є звукове вираження їх конститuentів. Утім, до контрастивно-формальних показників належить і синтаксична організація зіставлюваних УП, яка в наведених вище прикладах є різною, тобто ці УП є не конгруентними. До того ж, згадані УП є не лише не конгруентними, а також і не еквівалентними, бо їх образно-мотиваційна база містить різні образи-еталони. Пріоритетним же завданням дослідника є пошук тих УП, які при маніфестації семи ‘сильний’ будуть мати у зіставлюваних мовах подібну синтаксичну організацію та подібний образ-еталон, тобто бути і конгруентними, й еквівалентними.

Показово, що на урахуванні образу, а точніше “образної ідеї” (*Bildidee*), ФО в контрастивних студіях наголошують і представники німецької фразеології (див. вище Табл. 1). Саме збіг / незбіг образу-еталона став підґрунтям для виокремлення нами при зіставно-лінгвокультурологічному аналізі УП універсальних, фреквентивних, специфічних та унікальних одиниць [7, с. 9]. Створення ж певного метамовного конструкту для контрастивного вивчення УП споріднених і віддаленоспоріднених мов стало основою для конструювання моделі лінгвокультурологічного зіставлення фразеологічних систем (далі – МЛЗФС) як способу визначення мовних параметрів, які слугують як *tertium comparationis* при зіставно-лінгвокультурологічному вивченні ФО, зокрема й УП, різних мов. Застосування методики МЛЗФС покликане виконати принципово нове завдання лінгвокультурологічного підходу до вивчення мови, яке вимагає від дослідника розуміння моменту переходу межі між власне лінгвістикою та лінгвокультурологією (аналіз ФО не лише як мовного, але і культурного знака) [3, с. 115]. Конструювання метамови дозволяє зіставляти ментальні структури, зокрема концепти, різних лінгвосоціумів [див., напр. : 2, с. 5–6].

З огляду на це виникла потреба визначити *tertium comparationis* як на мовному (вербальному), так і на позамовному (ментальному) рівнях.

1. На рівні мови *tertium comparationis* певною мірою “роздвоюється”, оскільки тут контрастивний аналіз вимагає вивчення мовних одиниць

з урахуванням двох типів міжмовних відношень – конгруентності (формальне зіставлення) та еквівалентності (змістове зіставлення). Так, на формальному рівні як *tertium comparationis* виступає образ-еталон (ейдо-ментальний параметр зіставлення у розумінні Л. К. Байрамової [1, с. 29–30]), який лежить в основі образно-мотиваційної бази досліджуваних УП, а на змістовому – сема, іншими словами – ознака, яка формує внутрішню форму цих УП, та семантичне поле, яке організовується навколо цієї семи (ознаки). Це стало підґрунтям для визначення на рівні мовної картини світу як *tertium comparationis*, по-перше, образу-еталона, образ якого має безпосередній вихід у царину культури, представляючи один із культурних кодів, по-друге, семи (ознаки), яка називає конкретну еталонну характеристику образу-еталона, по-третє, компаративного фразеополя, що узгоджується з позицією науковців (Л. К. Байрамова, М. П. Кочерган, В. М. Манакін та ін.) щодо еталонного характеру семи й семантичного поля. При цьому зіставлення сем передбачає контрастивне дослідження і семантичного обсягу (семем) УП.

У такий спосіб методика зіставного вивчення ФО, зокрема УП, вимагає залучення однієї, двох або всіх трьох із зазначених мовних структур як *tertium comparationis*. Повнота аналізу залежить від одного з базових принципів контрастивної лінгвістики – принципу зіставлюваності: якщо хоч частина УП досліджуваних мов, які вербалізують певний концепт певного концептополя, що репрезентує один із обраних для контрастивного аналізу кодів культури, містить спільний образ, то основою порівняння слугує спочатку образ-еталон, а після встановлення відношення конгруентності функцію *tertium comparationis* виконує сема (ознака), яка утворює внутрішню форму цих УП. Установлення відношень конгруентності й еквівалентності дає змогу виокремити, як ми вже зазначали вище, чотири типи УП за параметром “універсальне – унікальне” – універсальні, фреквентивні, специфічні та унікальні одиниці, що є основою для виявлення спільної й відмінної лінгвокультурної інформації, закодованої в УП, при контрастивному аналізі як кодів культури, так і окремих концептів. Якщо відношення конгруентності не можна ідентифікувати, тобто зіставлювані УП не містять спільного образу, то *tertium comparationis* при їх зіставленні виконує внутрішня форма, а точніше та сема (ознака), що лежить в її основі. У випадку, коли у зіставлюваних УП не можна ідентифікувати спільного образу-еталона, а спільний семантичний множник є значною мірою латентним, тобто його встановлення вимагає певних дослідницьких процедур (актуалізації / інтерпретації), функцію *tertium comparationis* може виконувати компаративне фразеопле, у межах якого відшукуються УП, які об’єктивують певний концепт або репрезентують певний код культури.

2. На рівні концептної картини світу основою для міжмовного порівняння при лінгвокультурологічному аналізі ФО різних мов слугують концепти. Основна процедура контрастивного вивчення концептів є зіставлення смислового обсягу їх концептного тла або їх ціннісних складників.

Таким чином, у пропонованій розвідці встановлено кореляції між *tertium comparationis* і типами міжмовних відношень ФО з метою пошуку оптимальнішого епістемологічного шляху їх контрастивного аналізу

у споріднених, віддаленоспоріднених і неспоріднених мовах. Для досягнення цієї мети виявлено спільні й відмінні моменти в німецькій і пострадянській лінгвістичних традиціях до визначення типів міжмовних відношень ФО. Це дало змогу врахувати специфіку контрастивного аналізу ФО, на відміну від лексем, і визначити ще один параметр зіставлення – образ (для УП – образ-еталон), що виводить подібні дослідження за межі мови. З огляду на це у статті запропоновано методикау МЛЗФС як спосіб ідентифікації мовних параметрів, які можуть виступати у ролі *tertium comparationis* при зіставно-лінгвокультурологічному вивченні ФО, зокрема й УП, різних мов. На перспективу залишається апробація методики МЛЗФС на інших типах ФО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байрамова Л. К. Введение в контрастивную лингвистику / Луиза Каримовна Байрамова. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2004. – 112 с.
2. Воркачев С. Г. Сопоставительная этносемантика телеономных концептов “любовь” и “счастье” (русско-английские параллели) : [монография] / Сергей Григорьевич Воркачев. – Волгоград : Перемена, 2003. – 164 с.
3. Гудков Д. Б. Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : “Гнозис”, 2007. – 288 с.
4. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Вид. центр “Академія”, 2006. – 424 с.
5. Мізін К. І. Людина в дзеркалі компаративної фразеології : [монографія] / Костянтин Іванович Мізін. – Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2011. – 448 с.
6. Мізін К. І. Ідентифікація типів міжмовних відношень у межах компаративних фразеологій німецької та української мов / К. І. Мізін // Німецька фразеологія в Україні (до 80-річчя з дня народження В. І. Гаврися) : [колективна монографія] / [відп. ред. М. В. Гамзюк]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2012. – С. 132–147.
7. Мізін К. І. Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології : автореф. дис. ... доктора філол. наук : спец. 10. 02. 17 “Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство” / К. І. Мізін. – К., 2012. – 32 с.
8. Hallsteinsdóttir E. Das Verstehen idiomatischer Phraseologismen in der Fremdsprache Deutsch / Erla Hallsteinsdóttir. – Hamburg : Verlag Dr. Kovač, 2001. – 350 s.
9. Hessky R. Phraseologie. Linguistische Grundfragen und kontrastives Modell deutsch–ungarisch / Regina Hessky. – Tübingen : Niemeyer, 1987. – 138 s.
10. Mrazović P. Gleichartige Phraseologismen im Deutschen und Serbokroatischen / P. Mrazović // Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht. – 1985. – Н. 2. – S. 88–94.
11. Pawley A. Developments in the Study of Formulaic Language since 1970 : A Personal View / A. Pawley // Phraseology and Culture in English / [ed. P. Skandera]. – B. ; N. Y. : Mouton de Gruyter, 2007. – P. 3–45.
12. Ulbricht A. Idiomatiche Wendungen im Fremdsprachenunterricht Deutsch / A. Ulbricht // Deutsch als Fremdsprache. – 1989. – Н. 26. – S. 98–103.